

РОЗДІЛ 1

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

УДК 902.2(477.73)

К. В. ГОРБЕНКО

м. Миколаїв

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД У 2013–2014 РОКАХ¹

У статті характеризуються результати археологічних досліджень городища Дикий Сад у 2013–2014 році. Аналізуються основні артефакти, що отримані під час розкопок (кераміка, кістяні та кам'яні предмети).

Ключові слова: бронзовий вік, городище, приміщення, рів, фортифікація, стела, антропоморфна статуетка.

Упродовж останніх двадцяти чотирьох років комплексною археологічною експедицією лабораторії археології та етнології МНУ імені В. О. Сухомлинського та ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України проводяться регулярні розкопки городища фінальної бронзи Дикий Сад (XIII/XII–XI/X ст. до н. е., за C¹⁴ – 1186-1126±80 – 925-920±50 cal. BC), що розташовувалося на лівому березі р. Інгул (в межах історичного центру сучасного міста Миколаїв) [1, 87–92]. Площа городища понад 4,0 га. Структурно городище складалося з трьох частин: «цитаделі», «передмістя» та «посаду», розташованого за зовнішнім ровом (територія «посаду» з об'єктивних причин залишається недослідженою). Приміщення городища розташовано вздовж річки в тричотири ряди і практично примикають одне до одного, створюючи єдиний архітектурний комплекс. За цей час досліджено житлові, господарські, культові та оборонні споруди, накопичено значну кількість артефактів (керамічний посуд, бронзові, кістяні, кам'яні та глиняні предмети), проведено комплексні аналізи археологічних матеріалів.

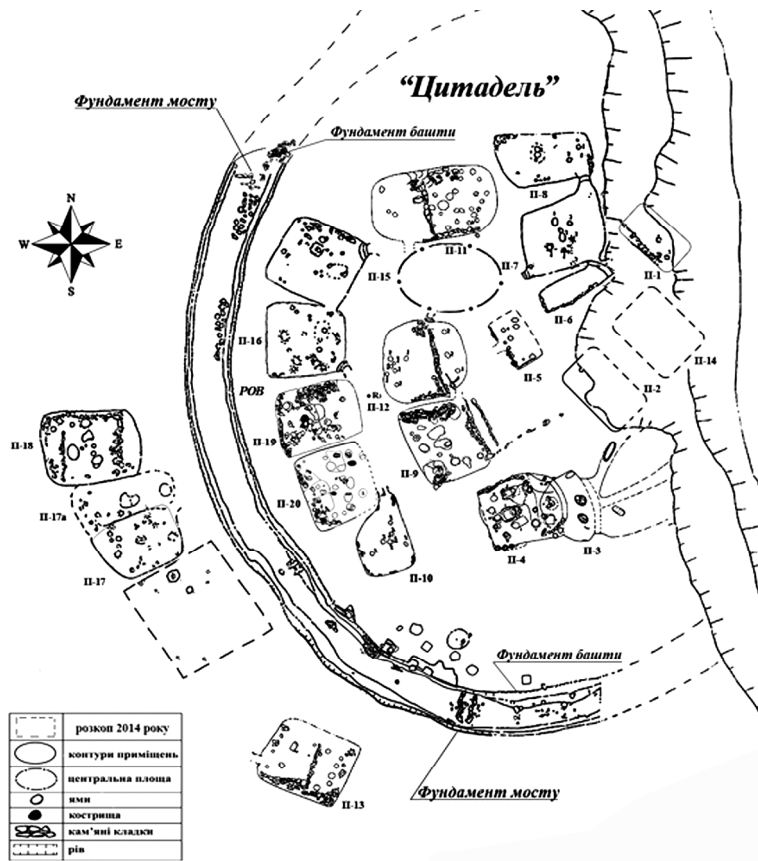
Під час археологічних сезонів 2013–2014 років розкопки проводилися на ділянці «А» –

територія «цитаделі» та «ближнього передмістя» (рис. 1а).

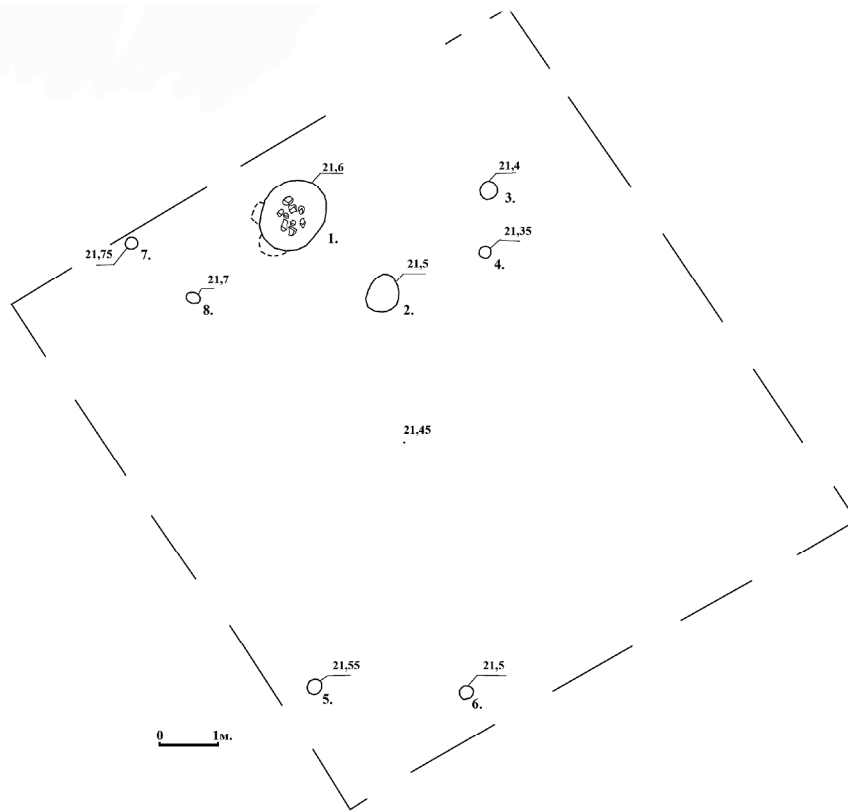
На території «цитаделі» зафіксовано сімнадцять приміщень різної функціональної приналежності – житлові, господарські та культові, ритуально-культовий пандус [2, 53–55], оборонний рів (ширина 5,0 м, глибина 3,0 м) із залишками кам'яних фундаментів мостів [3, 100–104], кам'яних башт, що маркували мости й фланги рову, та центральна незабудована площадка. У культових приміщеннях цитаделі жителі відправляли різні ритуали, пов'язані із поклонінням сонцю та вогню (ритуальні ями, культовий пандус), шанували предків і героїв (поховання черепів у спеціальних ямах), практикували фалічний культ.

«Ближнє передмістя» знаходилося одразу за оборонними спорудами та складалось із заглиблених приміщень № 13, 17, 17-А, 18, розташованих колом вздовж рову (рис. 1а). Найцікавішим об'єктом цієї частини городища є приміщення № 13 – культова споруда, де на відкритому майданчику північної частини приносили різноманітні жертви. В ямах східної частини відправляли похоронний та поминальний ритуал, про що свідчать захоронення антропоморфних кам'яних стел зі слі-

¹ Стаття виконана у рамках фундаментальної наукової теми № 0115U001210 «Степове Побужжя в контексті соціокультурного розвитку Східної та Центральної Європи у IV тис. до н. е. – XV ст. н. е.».

а

б

Рис. 1. План «цитаделі» городища та план розкопу 2014 року:
а – план «цитаделі» городища Дикий Сад; б – план розкопу 2014 року

дами тризни – горілий гумус з керамічними уламками та залишками зерен культурного винограду. В західній частині приміщення перед великою стелою (образ верховного божества) здійснювали поминальний і молитовний ритуал [4, 83–90].

У липні-серпні 2013 році членами експедиції завершено дослідження центральної ділянки оборонного рову (розкоп № 16: кв. 22–36) «цитаделі» городища довжиною 6 та шириною 5 метрів, що розташована навпроти приміщення № 20 (рис. 2). Культурний шар в цій частині частково пошкоджено будівельними рештками нового часу.

У заповненні рову зафіксовано фрагменти керамічного посуду, кам'яні та рогові предмети. Концентрація матеріалів у культурному шарі збільшується пропорційно глибині. В середній та нижній частині прослідковуються глиняні запливи, вапняковий бут (400–500 каменів на кожні 2 м довжини) та кістки риб. Ймовірно, це сліди обрушених оборонних стін. Функцію додаткової загорожі виконували стіни приміщень № 10, 15, 16, 19, 20, що розташовувалися рядком на відстані 3,0 м від краю східного борту рову (рис. 2а).

На глибині 1,90–2,0 м від рівня сучасної денної поверхні в рові проявився завал каменів середнього розміру (залишки фундаменту захисної стіни, що опоясувала рів із внутрішньої сторони). Під ним та поруч було зафіксовано велику кількість мілкого буту (більше 500 шт.), окутаного шаром глини та рибних кісток. Ці залишки можна пов'язати із рештками самої захисної стіни, що складалася із глиняних вальків або сирцю, в яку для міцності додавалося невеличке каміння та рибний бульйон (?). Рибні кістки у великому обсязі знайдено і в залишках стін приміщень «цитаделі» та «передмістя» городища. Цілком можливо, при спорудженні захисних стін та приміщень рибний бульйон додавався для цупкості, і це був нестандартний та, вірогідно, ефективний прийом за відсутності більш якісного рецепту будівельної суміші.

Стратиграфічні спостереження в рові дозволили зробити дещо цікаві висновки. Так, із загальної глибини рову в 3,0 м, перші 0,50 м від рівня дна, безумовно, відносяться до часу заснування городища. Як приклад,

зафіксовані на цій глибині обкладені камінням людські черепи, в протилежних один від одного кінцях рову, неподалік від обох мостів, знаходились на позначці 18,60 м від рівня Балтійського моря, при рівні дна 18,10 м (горизонт сучасної денної поверхні – 21,15 м). Фрагменти та розвали посуду в цьому стратиграфічному відрізку культурного шару відносяться до періоду існування городища (XIII/XII–XI/X ст. до н. е.), решта потрапляла туди, вірогідно, внаслідок природного руйнування поруч розташованих споруд, вже після функціонування поселення.

На відмітці 18,60 м в рові знаходились розвали керамічного посуду (рис. 1, 1–7, 9–13), серед них потрібно виділити фрагмент стінки горщика із вперше зафіксованим на городищі орнаментом, що є характерним для лісостепової та східної зон культур пізньої бронзи (рис. 3, 13). Також знайдено кам'яні знаряддя праці, зокрема фрагмент виска для встановлення рибальської сітки (рис. 3, 8). Окремо, на дні рову зафіксовано розвал горщика (рис. 3, 16), де знаходився фрагмент хребту сома та пошкоджений гарпун з рогу тварини для полювання на великих риб (рис. 3, 14). Можна припустити, що це залишки жертвоного підношення богам або богу ріки.

Треба зазначити, що у нижній частині рову сконцентрована найбільша кількість більш-менш цілих посудин, що відносяться до початку існування городища (серед них присутні керамічні форми, що характерні для фінальної стадії сабатинівської – початку існування білозерської культури, тобто кін. XIII – поч. XII ст. до н. е.).

Отже, систематичні дослідження внутрішнього рову городища призвели до формування більш цілісного уявлення про нього не тільки як захисного та стратифікуючого, у соціальному сенсі, елементу, але й сакрального місця (поховання людських черепів, та посуду з жертвовною їжею). Слід відзначити: знайдений в першій половині XX ст. на городищі бронзовий казан, що, судячи із ситуаційного опису та сучасних досліджень, міг походити із заповнення нижнього рівня південно-східної частини рову.

У липні 2014 року роботи проводилися на ділянці «А» в розкопах № 23: кв. 3, 4, 5, 10;

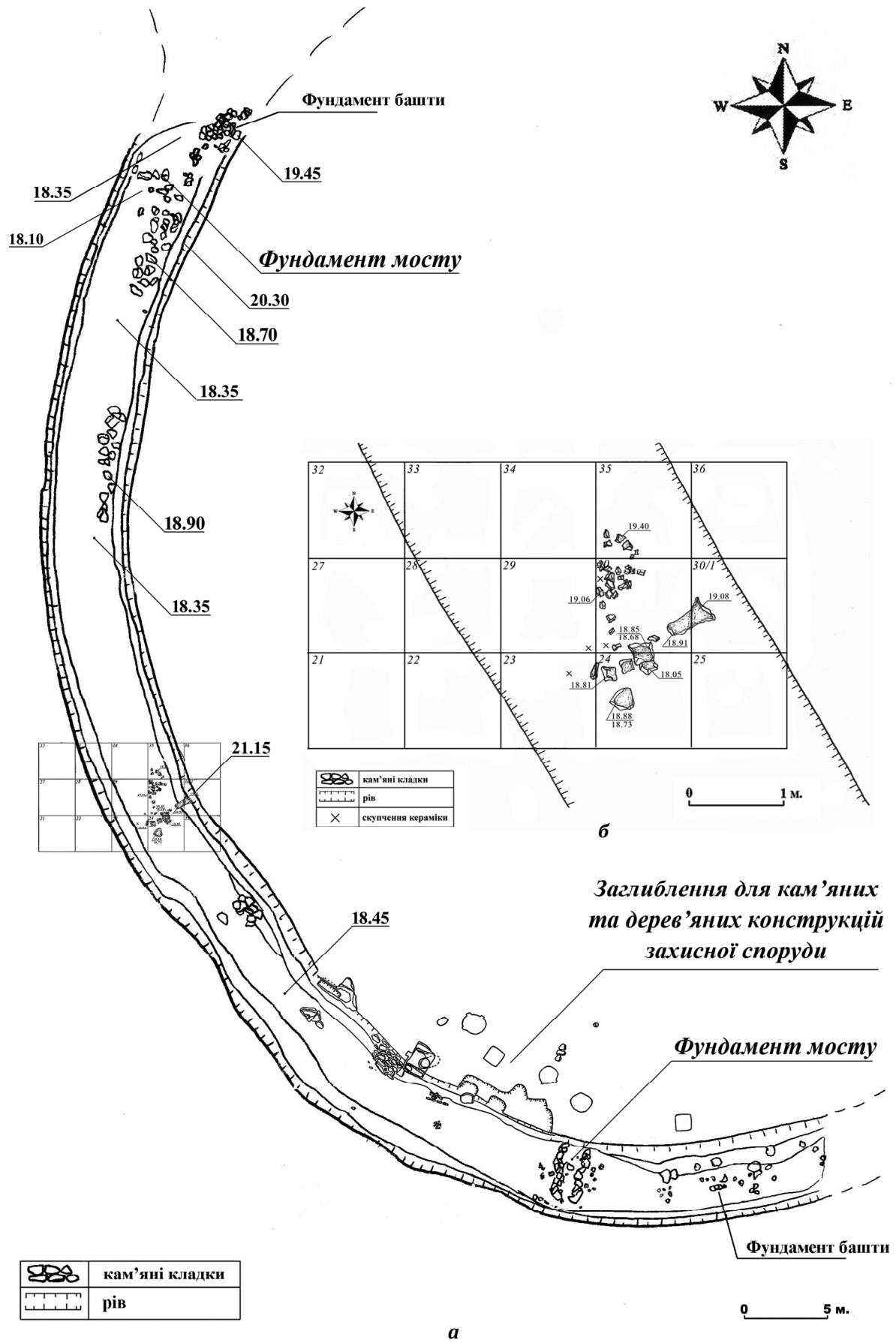

Рис. 2. План рову «цитаделі» городища та ділянка розкопок 2013 року:
а – план рову «цитаделі» городища; б – ділянка розкопок 2013 року

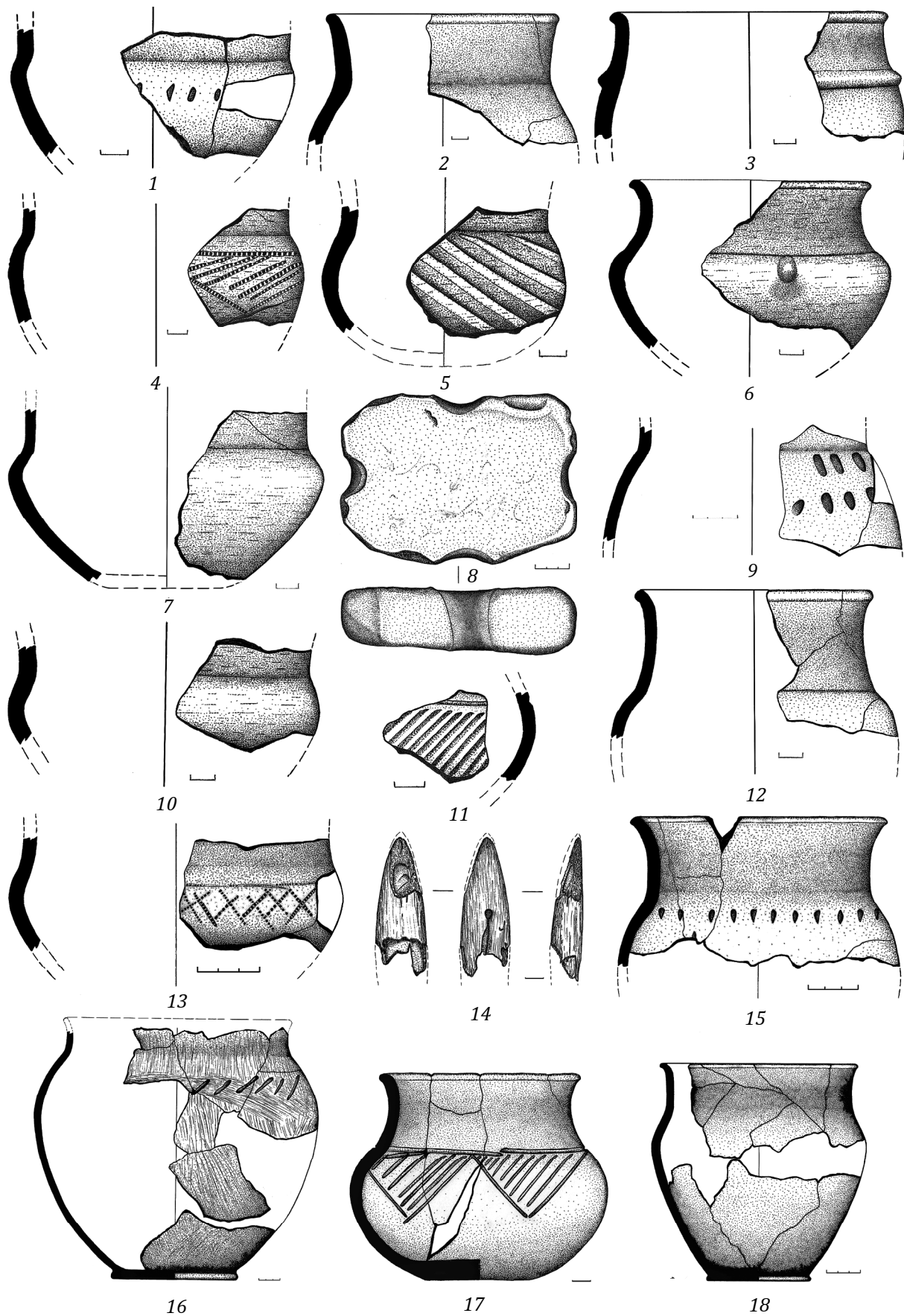

Рис. 3. Артефакти з розкопок 2013 року:

Рівень розташування: 20,20 м – 1; 19,70 м – 2-4; 19,40 м – 5; 18,70 м – 6-9; 18,50 м – 10-12; 18,35 м – 13-18.
Керамічний посуд: 1-7, 9-13, 15-18; кам'яний висок для рибальської сітки: 8; вістря гарпуну з рогу тварини: 14

№ 16: кв. 26, 27, 31; № 19: кв. 51-53, 61-65, 70-76, 79-88, де досліджено північну частину ділянки між приміщеннями № 13 та 17 (рис. 16). Площа розкопок склала 110 м².

Рівень сучасної поверхні ділянки, де проводились розкопки, коливається від 21,95 м (західна частина) до 21,30 м (східна частина). Культурний шар в цій частині укріпленого поселення частково пошкоджений будівель-

ними рештками нового часу. Верхній шар ділянки (0,2-0,65 м) насичено будівельними залишками ХХ ст., глинистим завалом та не-виразною керамікою (рис. 4, 1-7).

На відмітці 21,75-21,35 м (північна частина розкопу); 21,75-21,70 м (північно-західна частина розкопу) та 21,55-21,50 м (південна частина розкопу) у глинистому шарі проявилися плями ям (рис. 16).

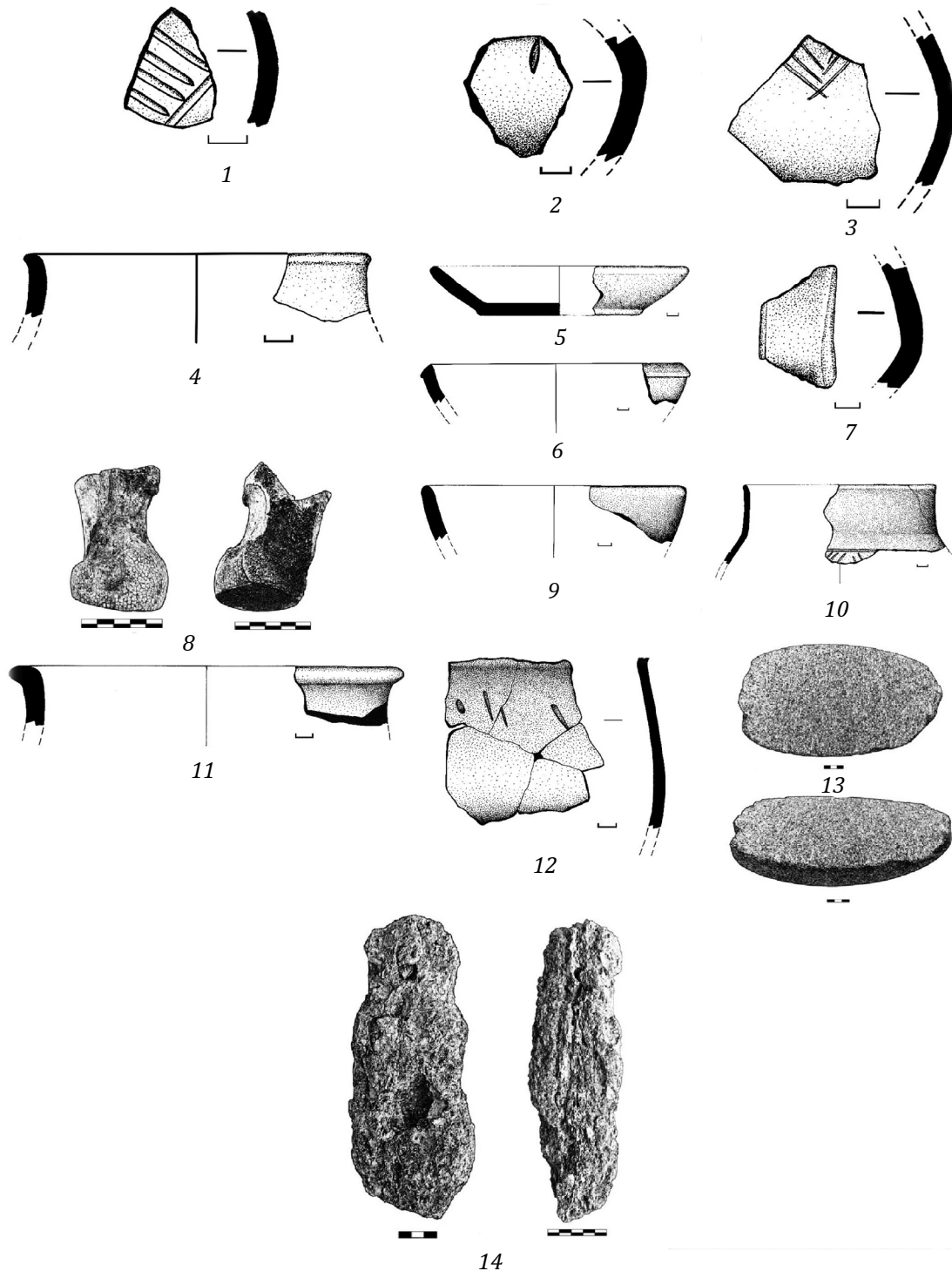

Рис. 4. Артефакти з розкопок 2014 року:
1-8: заповнення розкопу; 9-14: яма 1.
Кераміка: 1-7, 9-12. Кістка: 8. Камінь: 13, 14

Ями № 2–8 округлі, діаметром від 0,25 м до 0,6 м та глибиною від 0,1 м до 0,5 м. Артефакти відсутні. Виходячи з розміру та внутрішнього заповнення, ями використовувалися як стовпові для кріплення даху наземного приміщення (попереднє маркування № 17-Б).

Яма № 1, округла в плані, знаходилася на відстані 2,0 м від південної стіни приміщення № 17. Верхня частина ями забита дрібним вапняком, кістками риби та невиразною керамікою.

На глибині 0,2 м від впуску ями в західній частині зафіксовано вапнякову плиту (0,3×0,25×0,4 м). На глибині 0,3 м в північно-східній частині ями ще одна вапнякова плита (0,35×0,25×0,04 м). Обидві плити розташовувалися приблизно у горизонті з невеликим нахилом. Між плитами зафіксовано керамічні уламки посуду (рис. 4, 9–12). Під камінням – залишки тліну сірого кольору.

На глибині 0,35 м розташувалася третя вапнякова плита зі слідами обробки (0,25×0,15×0,03 м). Біля плити знаходилися хребти риби (вірогідно, сом), невиразні фрагменти кераміки (горщики, миски-сковороди) та невеликі камінці зі слідами обробки (куранти та ковадла) та великий вапняковий камінь (0,3×0,3×0,1 м).

На глибині 0,45 м, в північній частині ями, знаходилася четверта вапнякова плита (0,4×0,2×0,05 м). Під плитою зафіксовано кам'яну зернотерку (рис. 4, 13). Біля зернотерки, на глибині 0,5 м, зафіксовано вапняковий предмет антропоморфної форми зі слідами вохри (рис. 4, 14). Розмір предмета – 0,20×0,05–0,08×0,05 м. Вірогідно, це антропоморфна статуетка жінки. Виходячи з розміру та заповнення, яма № 1 використовувалася як господарська споруда, хоча наявність антропоморфної статуетки та зернотерки вказує й на ритуально-культове призначення ями (культ родючості).

Отже, на дослідженій ділянці, ймовірно, розташовувалася легка наземна конструкція господарчого призначення з ямою комплексного характеру (господарсько-культового), що пов'язана з житловим приміщенням № 17. Ймовірно, що приміщення № 18, 17-А, 17 та 17-Б становили єдиний житлово-господарчий комплекс приміщень «ближнього перед-

містя» городища, де приміщення № 18 та 17 – житлові, а № 17-А та 17-Б – господарчі будови, що примикали до приміщення № 17.

Розкопки городища Дикий Сад у 2013–2014 рр. підтвердили факт, що стратегічним центром городище стало завдяки функціонуванню господарських приміщень-сховищ, ремісничих майстерень (гончарні, металургійні, косторізні тощо) і системі укріплень, що гарантувало певний захист у військовому сенсі [5, 59]; соціально-політичним – через наявність центральної, нічим не забудованої площадки (найімовірніше, гомерівської «агори» – місця для зібрань); сакральним – у зв'язку з розташуванням храмових комплексів, де здійснювалися різноманітні релігійні ритуали та забезпечувався захист у метафізичному сенсі [6, 340–342]. Подібна ситуація добре простежується на археологічних пам'ятках Європи II пол. II тис. до н. е. [7].

Список використаних джерел

1. Горбенко К. В. Основні результати п'ятнадцятирічних археологічних досліджень степового городища доби фінальної бронзи Дикий Сад / К. В. Горбенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 52. Вип. 39. Історичні науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — С. 87–92.
2. Горбенко К. В. Характер и структура архитектурных сооружений поселения эпохи финальной бронзы Дикий Сад / К. В. Горбенко // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Сборник научных работ. — Донецк, 2000. — С. 53–55.
3. Горбенко К. В. Розкопки укріпленого поселення Дикий Сад у 2004 р. / К. В. Горбенко, Ю. С. Гребенников, В. Б. Панковский // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. : Збірка наукових праць / за ред. Н. О. Гаврилюк. — Вип. 7. — К. : ІА НАН України ; Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — С. 100–104.
4. Горбенко К. В. Исследование нового ритуально-культового помещения городища финальной бронзы Дикий Сад / К. В. Горбенко // Гуманітарно-економічні дослідження. — Т. 3. — Миколаїв — Одеса : ТОВ Від, 2006. — С. 83–90.
5. Горбенко К. В. Оборонительные сооружения цитадели укрепленного поселения Дикий Сад / К. В. Горбенко, Р. А. Козленко // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. — Миколаїв, 2010. — С. 57–60.
6. Горбенко К. В. Ритуально-культовые сооружения поселения Дикий Сад в контексте этнокультурных связей населения Степного Побужья эпохи финальной бронзы / К. В. Горбенко // Научные труды МГПУ. Серия: социально-исторические науки. — М., 2001. — С. 338–343.
7. Генинг В. Ф. Синташта: Археологические памятники арийских племен Урало-Казахских степей / В. Ф. Генинг, Г. Б. Зданович, В. В. Генинг. — Ч. 1. — Челябинск, 1992. — 408 с.

K. GORBENKO
Mykolaiv

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES ON THE TERRITORY
OF THE SETTLEMENT DIKIY SAD IN 2013–2014 YEARS**

In the article characterizes the results of archaeological researches of the settlement of the Dikiy Sad in 2013–2014 years. Analyzes the main artifacts obtained during the excavations (ceramics, objects of bone the stone).

Key words: bronze age, hillfort, premises, fosse, fortification, monument, anthropomorphic statuette.

К. В. ГОРБЕНКО
г. Николаев

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД
В 2013–2014 ГОДАХ**

В статье характеризуются результаты археологических исследований городища Дикий Сад в 2013–2014 году. Анализируются основные артефакты, которые получены во время раскопок (керамика, предметы из кости та камня).

Ключевые слова: бронзовый век, городище, помещения, ров, фортификация, стела, антропоморфная статуэтка.

Стаття надійшла до редколегії 27.03.2015 р.

УДК 94(367)

М. Ю. ЛАСІНСЬКА
м. Миколаїв

**НИЖНЄ ПОБУЖЖЯ, ЯК ЕТНОКУЛЬТУРНА КОНТАКТОВА
ЗОНА МІЖ СЛОВ'ЯНАМИ ТА КОЧОВИКАМИ (VI–VII ст.)**

У статті подано стислу характеристику етнокультурних відносин між слов'янами та кочовим світом в регіоні Нижнього Побужжя у VI–VII ст. на підставі аналізу історіографічної та джерельної бази.

Ключові слова: тюрки, номади, індоєвропейці, осіле населення, контактова зона.

В умовах безпосереднього сусідства з кочовим степом відбувалося історичне формування слов'янства. Вплив номадів стає особливо відчутним на початку раннього середньовіччя. Вихід слов'ян на історичну арену, позначений їх розселенням та потужною військовою експансією, співпав у часі з масштабними міграціями кочовиків та створенням ними могутніх політичних об'єднань. У сучасній номадознавчій літературі все більше застосовується комплексний підхід вивчення проблеми, коли археологи використовують дані письмових джерел, епіграфіки, ономастики, лінгвістики, а історики не мислять вивчення ранньосередньовічної історії без знання археологічного матеріалу. Крім того, останнім часом у слов'янознавстві та номадознавстві потужного розвитку набула регіональна проблематика, пов'язана з вивченням

окремих груп населення або окремих територій, що входили до складу поліетнічного населення Кочових імперій доби середньовіччя. Не виключенням в даному контексті є регіон Нижнього Побужжя.

Перш за все, спроба розв'язання вузлових проблем у вивченні взаємовідносин слов'ян та кочовиків, пов'язана з діяльністю таких учених як М. І. Артамонов, І. І. Ляпушкін, В. Д. Белецький, Г. Т. Ковпаненко, С. О. Плетньова, В. К. Міхеев, К. І. Красильников, Г. Є. Афанасьєв, В. С. Фльоров, в останнє десятиріччя – В. В. Колода, А. В. Криганов, В. С. Аксьонов, Е. Є. Кравченко, Н. С. Абашина, Д. Н. Козак, Є. В. Синиця, Р. В. Терпиловський, П. П. Толочко, О. В. Комар та ін.

Метою даної статті є висвітлення історії не лише відносин між слов'янами та кочовиками над чорноморських степів у VI–VII ст., а